

องค์ความรู้ในการนำสู่การวิจัยขั้นสูง

KNOWLEDGE LEADING TO ADVANCED RESEARCH

นางคันธารัตน์ สุนทรประทุม

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

S Mrs. Kantharat Sunthornprathum

Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

Corresponding author Email : kantharat@ksvs.ac.th

(Received : January 29, 2022 ; Revised : January 30, 2022 ; Accepted : February 3, 2022)

บทคัดย่อ

องค์ความรู้ต่างๆที่นำมาใช้หรืออธิบายในการวิจัย ย่อมมีความสมบูรณ์ เพียงพอ เป็นที่น่าเชื่อถือ เริ่มที่กระบวนการคิด การพัฒนากระบวนการคิดเป็นการพัฒนาการคิดขั้นสูงยุทธศาสตร์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพุทธศาสตร์จึงเริ่มต้นที่ การศึกษา (Learn) ให้มีสติปัญญาหรือสัมมาทิฐิเป็นขั้นตอนแรก แล้วจึงเข้าสู่ขั้นการพัฒนาพฤติกรรมตามระเบียบวินัย กฎเกณฑ์ศีลธรรม และจิตใจ เป้าหมายคือ สังคมพัฒนาในทางด้านที่ถูกต้องจบสิ้นขบวนการที่สังคมของอารยชนในที่สุด

คำสำคัญ : องค์ความรู้, การวิจัยขั้นสูง

Abstract

The knowledge that is used or explained in the research is complete enough to be credible. It starts with the thought process, the development of the thinking process, the development of advanced thinking, the strategy of human resources development in the Buddhist way. The study of (learning) to have wisdom or viewpoint is the first step and then step into the development of discipline discipline. To play The mind is the goal, the society develops in the right way, the end of the social movement of the civilized society finally.

Keyword: Knowledge. Advanced Research.

บทนำ

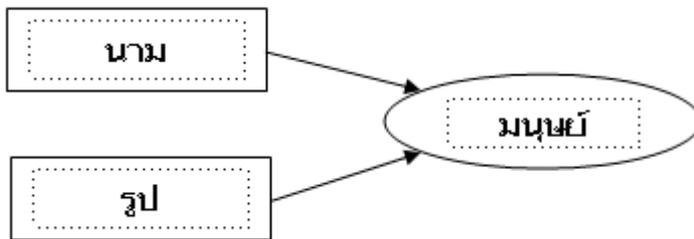
ในการดำเนินการวิจัยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง องค์ความรู้ต่างๆที่นำมาใช้หรืออธิบายในการวิจัย ย่อมมีความสมบูรณ์ เพียงพอ เป็นที่น่าเชื่อถือ เริ่มที่ **กระบวนการคิด** การพัฒนากระบวนการคิดเป็นการพัฒนาการคิดขั้นสูง โดยเฉพาะการวิจัยด้านการศึกษา จำเป็นต้องมีการศึกษาค้นคว้า ของกองวิจัยทางการศึกษา กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.2542 สังเคราะห์รูปแบบการพัฒนาการศึกษา การคิดการวิเคราะห์ จากเอกสารวิชาการต่างๆ ในลักษณะ “การคิดระดับสูง” ได้แก่ การคิดที่ต้องมีกระบวนการ/ขั้นตอนที่มาก และซับซ้อนขึ้น ซึ่งเรียกว่า “กระบวนการคิด” และกระบวนการคิดที่มีความสำคัญกับการคิดคือ กระบวนการคิดอย่างมีวิจารณญาณ หากบุคคลสามารถคิดอย่างมีวิจารณญาณแล้ว ก็จะได้ความคิดที่ผ่านการกลั่นกรองมาดีแล้ว ซึ่งจะสามารถนำไปใช้ในสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ เช่น นำไปแก้ปัญหา การตัดสินใจที่จะทำ/ไม่ทำอะไร การริเริ่มการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ โดยเฉพาะการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ**ทรัพยากรมนุษย์ ในเชิงพุทธ** จำเป็นที่ผู้วิจัยต้องบูรณาการทั้งความรู้ทางโลกและทางธรรม

ยุทธศาสตร์การพัฒนา พุทธถึงแผนการที่จะปฏิบัติ วิธีการ รูปแบบพฤติกรรม การกำหนดตำแหน่งที่จะปฏิบัติการ และ ทศน์วิสัย ในการพัฒนา ซึ่งในที่นี้หมายถึงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ปัจจัยหลัก(Core factor) ของการพัฒนาทั้งปวง กำหนดตำแหน่งสำคัญของการพัฒนาไว้ที่ทรัพยากรมนุษย์ซึ่งรวมถึงกายกับใจ(Mater& Mind)ตามหลักพุทธศาสตร์ สอดคล้องกับอภิปรัชญาหมวดญาณวิทยาที่ว่าถึงโลกทัศน์ หรือระบบความเชื่อ ในแง่ของวิธีการ รูปแบบ และศาสตร์การพัฒนา พุทธศาสตร์มีองค์ความรู้ที่กำหนดเป็นยุทธศาสตร์ในการพัฒนาได้ บรรพชนไทยได้เริ่มนับถือพระพุทธศาสนาในพุทธศตวรรษที่ 6 ในอาณาจักรอัยลาว นำโดยกษัตริย์พระองค์แรกของไทยที่นับถือพระพุทธศาสนา มีพระนามว่า ขุนหลวงเม้า ก่อนหน้านั้นในพุทธศตวรรษที่ 3 ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ เชื่อกันว่าได้เกิดดินแดนที่เป็นจังหวัดนครปฐมในปัจจุบัน ก็ได้รับเอาพระพุทธศาสนา ที่พระเถระสองรูป คือพระโสณเถระกับพระอุตตรเถระนำมาเผยแผ่ ตั้งแต่นั้นมาประเทศไทยได้นับถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติโดยพฤตินัยมาตลอดจนถึงปัจจุบัน(รัตนะบัวสนธ์,2539)

หลักวิชาการ หรือองค์ความรู้ของพุทธศาสตร์มีหลากหลาย และครอบคลุมเนื้อหาต่าง ๆ อย่างน่าศึกษาวิจัยเป็นอย่างยิ่ง มีความพร้อมมูลทางด้านองค์ประกอบ เนื้อหา และคุณค่าทางจริยธรรมอย่างเอนกประการ จึงเป็นสิ่งที่ท้าทายอย่างยิ่งสำหรับนักวิชาการที่จะศึกษาวิเคราะห์อย่างวิทยาศาสตร์ เพราะพุทธศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์อยู่แล้ว โลกของการศึกษาพุทธศาสตร์จะเปิดกว้างยิ่งขึ้น ถ้ามีกระบวนการ (Process) ขั้นตอน (Steps) และระเบียบวิธี(Methodology) อย่างเหมาะสมสอดคล้อง องค์ความรู้ด้านนี้จะถูกนำไปศึกษาประยุกต์ สังเคราะห์ เข้ากับองค์ความรู้ด้านอื่นๆ ส่งผลให้เกิดองค์ความรู้ (Knowledge) อย่างมหาศาลกับผู้สนใจ และชาวพุทธทั่วไป ทั้งระดับสำคัญ (Mainstream) และทางเลือก(Alternative)

องค์ความรู้ทางพุทธศาสตร์มีนัยสำคัญและหลากหลาย สอดคล้องกับวิชาการด้านอื่น ทั้งในแง่วิชาการเอง และในด้านเป้าหมาย (Goals) วัตถุประสงค์ (Objective)ของการนำไปใช้เพื่อให้รับผลในบั้นปลายของการศึกษา ปฏิบัติ ดำเนินการ ตามปรัชญาของศาสตร์แขนงอื่น ยุทธศาสตร์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ที่จะศึกษาวิธีการของพุทธศาสตร์ เป็นกรณีศึกษาในเรื่องนี้

การพัฒนา (Development) หมายถึงการกระทำให้ดีขึ้น เจริญขึ้น คือความเจริญก้าวหน้าและการเปลี่ยนแปลงอย่างสร้างสรรค์ เพื่อคุณภาพชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่ที่ดีขึ้นกว่าเดิม และการพัฒนา หมายถึง การเปลี่ยนแปลงที่มีการวางแผนเอาไว้ อย่างชัดเจน ทั้งระยะสั้นระยะกลาง และยาว **องค์ประกอบของการพัฒนา** ประกอบด้วย**ปัจจัยภายใน** (Internal Factors) เช่น แรงขับ (drives)ทางจิตวิทยา ปัจจัยทางชีววิทยา **ปัจจัยภายนอก** (External Factors) เช่นการเมือง แผนการนโยบาย วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม กฎหมาย ปัจจัยทางสังคมวิกฤตการณ์และสงคราม ทั้งนี้การพัฒนามีเป้าหมายที่ตัวตนแบบทางสังคม คือ ตัวแบบระดับปัจเจกบุคคล กลุ่ม องค์กร สังคม และสังคมระดับนานาชาติ ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะการพัฒนา ระดับสังคมปัจเจก หรืออยู่ในสังคมองค์กรเท่านั้น ส่วน **มนุษย์ (Human)** คือ สิ่งที่ประกอบ หรือรวมกันของสองสิ่ง คือ 1) **สิ่งที่เป็นรูปธรรม** รูปร่าง สัมผัสได้ รวมเรียกว่า สสาร (Materialism) ได้แก่สังขาร หรือร่างกาย ในทางพุทธศาสตร์ คือส่วนที่เป็นรูป หรือวัตถุธรรม 2) **สิ่งที่เป็นนามธรรม** หรือไม่ใช่วัตถุ (Non-Materialism) ซึ่งได้แก่จิต หรือใจ(Mind) และวิญญาณ **ธาตุวิภังค์สูตร** ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของมนุษย์ไว้ว่า มี ธาตุ 6 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ และวิญญาณ ธาตุตัวที่1-5 เป็นธาตุไม่มีความรู้ ธาตุตัวที่6 เป็นธาตุมีความรู้ มนุษย์จึงประกอบด้วยสองส่วนใหญ่ คือนาม และรูป รวมกับเรียกว่ามนุษย์(พระราชนิพนธ์,2538) ตามแผนภูมิ

ดังนั้น คนหรือมนุษย์จะสามารถพัฒนาส่วนร่างกาย หรือสังขารสรีระตามมรรควิหรือหลักการอย่างไร ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม ส่วนจิตใจ หรือจิตนั้นเป็นนามธรรมสามารถที่จะพัฒนาให้มีคุณภาพสูงขึ้นได้เช่นกัน การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จึงต้องพิจารณาให้รอบคอบเมื่อมีการพัฒนา ทั้งสองส่วนควรได้รับการพัฒนาในระดับใกล้เคียงกันเพื่อความสมดุล(balance)ของการพัฒนาและการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ (Development in Buddhist Approach) สังคมองค์กรรวมจะพัฒนาได้ก็ต่อเมื่อคนในชาติ หรือปัจเจกบุคคลได้รับการพัฒนาก่อน กล่าวคือ คนในชาติจะต้องมีศักยภาพและขีดความสามารถ แข็งแรง ช่วยเหลือตนเองให้ได้ เป็นที่พึ่งของตนเองให้ได้

พุทธศาสตร์มีองค์ความรู้ ที่สามารถจะใช้เป็นแผนการ รูปแบบ วิธีการ กำหนดบุคคลกลุ่มเป้าหมายที่จะพัฒนา หรือเป็นเครื่องมือในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์และถือว่าทรัพยากรมนุษย์เป็นศูนย์กลางและเป็นเป้าหมายหนึ่งที่จะต้องพัฒนาเหมือนแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (2540-2544) ที่คนเป็นจุดศูนย์กลางของการพัฒนา ควบคู่ไปกับองค์ประกอบอื่นเช่นกัน

องค์ความรู้ของพุทธศาสตร์สามารถที่จะกำหนดเป็นยุทธศาสตร์ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มีเป้าหมายที่ชัดเจน (Target groups) โดยเน้นที่บุคคลที่จะพัฒนา จะใช้หลักการอันเหมาะสมกับปัจเจกบุคคล เป้าหมาย/วัตถุประสงค์ทางสังคม (social goal) คือสันติภาพในสังคมองค์กรรวม กำหนดตำแหน่งสถานะที่จะ

พัฒนาแยกย่อยออกไป คือวางพิสัยเจาะจงลงไป ตามหลักของยุทธศาสตร์การพัฒนา เป็นกรณีศึกษาก็มี (Case study) หรือจะศึกษาภาพรวมของสังคมทั้งหมดก็ได้ แต่เป้าหมายยังชัดเจน

วัตถุประสงค์/เป้าหมายของยุทธศาสตร์ คือ การพัฒนาศักยภาพให้สมบูรณ์ทั้งสองส่วน แต่ให้ความสำคัญกับจิต หรือใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะพุทธศาสตร์ถือว่า ทุกสิ่งทุกอย่างสำคัญที่ใจ มีใจเป็นหัวหน้า สำเร็จ หรือล้มเหลวล้วนขึ้นอยู่กับใจทั้งนั้น การพัฒนาใจให้สมรรถภาพและศักยภาพ มีคุณภาพควรแก่การใช้งานจึงเป็นเรื่องสำคัญ สอดคล้องกับภชาธิปไตยที่ว่า ใจเป็นนาย กายเป็นบ่าว เป็นต้น หลักการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์โดยใช้หลักพุทธศาสตร์เป็นเครื่องมือ เป็นเรื่องที่จะศึกษาเปรียบเทียบกับหลักยุทธศาสตร์ (Strategy) ของ Henry Mintzberg 5 ประการ คือ 1.เป็นแผนการ(Plan) 2.เป็นวิธีการ(Ploy) 3.เป็นรูปแบบ(Pattern) 4.มีการจัดวางอันดับตำแหน่ง(Position) 5.มีทัศนวิสัย(Perspective) เป็นกระบวนการที่กระทำ ปฏิบัติการที่มีแผนงาน โครงการ รูปแบบ วิธีการปฏิบัติ และทัศนวิสัย หรือพิภพที่ชัดเจน กล่าวถึงสิ่ง หรือทรัพยากร ที่สำคัญ คืออะไร มีวัตถุประสงค์(objective) และเป้าหมาย (Goal) ในการบริหารจัดการพัฒนา ดังนั้น พุทธศาสตร์มีองค์ความรู้ที่เครื่องมือที่จะกำหนดเป็นยุทธศาสตร์ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์และถือว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลางเป็นเป้าหมายหนึ่งที่จะต้องพัฒนาควบคู่ไปกับองค์ประกอบอื่น(สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ,2554)

พัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพุทธศาสตร์ 4 มิติ / ด้าน

การพัฒนา ทางพุทธศาสตร์เรียกว่าภาวนา หมายถึงกระบวนการสร้าง หรือทำให้เกิดให้มีขึ้น ส่วนบุคคล หรือทรัพยากรมนุษย์ที่ผ่านการขัดเกลาพัฒนา และตามกระบวนการแล้ว เรียกว่า ภาวิตา หมายถึงถูกพัฒนาแล้วโดยใช้เครื่องมือและกลไก หลักการ ที่จัดเป็นยุทธวิธีตามแนวพุทธศาสตร์ คือมีคุณสมบัติและมีวัตถุประสงค์ (Objective) และเป้าหมาย (Goal) ตามรูปแบบ (Pattern) ยุทธศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ กำหนดไว้ 4 มิติ/ด้าน(สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ,2530) คือ

1) กายภาวนา หมายถึงการพัฒนากาย ฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอกทั้งด้วยกายภาพและชีวภาพด้วยดีมิให้เกิดโทษ มีประโยชน์แก่ตนเองและสังคม บำเพ็ญตนให้เกิดประโยชน์ มิให้อกุศลเกิด ปัจเจกบุคคลต้องรู้จักเลือกเสพ บริโภคสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีคุณค่าแก่ร่างกายแก่ตนเอง รับเอาปัจจัยที่ส่งเสริมความแข็งแรงของร่างกาย ไม่ทำอะไรที่เป็นการหักโหมจนเกินไป รู้จักพักผ่อนให้เพียงพอแก่สุขภาพร่างกาย ออกกำลังกายแต่พอควรและใช้ชีวิตด้วยการมีสติ อย่าประมาท การกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาของประเทศ ด้านคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นของประชาชนมีนัยตามนี้ จึงกำหนดนโยบายเร่งด่วนออกมา ได้ผลตอบรับเป็นอย่างดี จากหลากหลายทัศนะมุมมอง อันเนื่องมาจากผลกระทบด้านบวกต่อประชาชนในระดับรากหญ้า รัฐจึงใช้ยุทธวิธีทั้งในเชิงรุก คือ การสร้างกระแสตื่นตัวในการส่งเสริมให้ประชาชนได้ออกกำลังกายในรูปแบบต่าง โดยใช้ทรัพยากรภูมิปัญญาท้องถิ่นเช่นการออกกำลังกายประกอบเพลงดนตรีท้องถิ่นของแต่ละภาค เป็นต้น เพื่อสร้างสุขอนามัยที่ดี ยุทธวิธีในเชิงรับ คือ การดูแลรักษาผู้ที่มีโรคร้าย หรือไม่สบาย ดูแลรักษาอย่างมีคุณภาพและได้มาตรฐานระดับหนึ่ง เป็นการให้โอกาสกับประชาชนได้ใช้บริการของรัฐตามสิทธิอันชอบธรรมตามรัฐธรรมนูญ

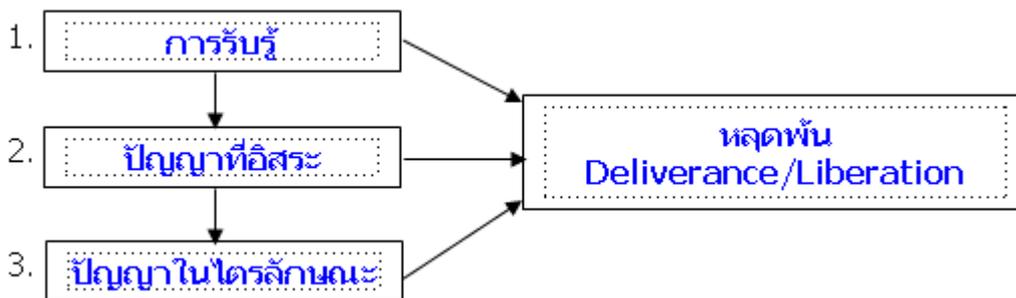
มาตรา 52 มีเป้าหมายทางสังคม คือ การมีสุขภาพชีวิตที่ดีของประชาชน การพัฒนาด้านกายตามแนวพุทธ ศาสตร์จึงเป็นการกำหนดทำที่และทิศทางอันเหมาะสมกับตนเอง

2) ศิลภาวนา คือการพัฒนาพฤติกรรมของปัจเจกบุคคล ให้ถูกต้องสอดคล้องกับระเบียบวินัย กฎเกณฑ์ กติกาของสังคม ตลอดถึงขนบธรรมเนียม จารีตวิถี และมารยาทสากลนิยม มีจรรยาบรรณในวิชาชีพ ประกอบอาชีพที่สุจริต ใช้ชีวิตถูกต้อง และขยันหมั่นเพียร สร้างผลผลิต(product) ให้เพิ่มขึ้นโดยสุจริตในการ ประกอบอาชีพ (อุฏฐานสัมปทา) รู้จักฉลาดอดออม(save) ทรัพย์สินที่หามาได้ ด้วยมาตรการต่างๆ (อารักข สัมปทา) เข้าสู่ระบบการออมของนโยบายรัฐ สังคมไม่มีสันติสุข ขาดความสมดุลภาพเพราะปัจเจกบุคคล บกพร่องใน จริยธรรม คุณธรรม ที่ได้ชื่อว่าศีลนี้แหละ โดยเฉพาะศีลขั้นต้น ซึ่งเป็นหลักสากลในการสร้าง บรรทัดฐานทางสังคม ทั้งมิติของคำพูด การกระทำ และการเลี้ยงชีพ ผลกระทบต่อสังคม อันเนื่องมาจากการ หย่อนยาน หรือบกพร่องทางคุณธรรม คือความเสียหายต่อประเทศ ความเชื่อมั่นต่อประเทศลดลง การพัฒนา ไม่ประสบผลสำเร็จเพราะกระบวนการที่ถูกต้อง สังคมจึงไม่ปกติสุข มีปัญหา อันเป็นผลมาจากการทุจริตทั้ง สามมิติ คือพูด พฤติกรรม และการอาชีพการทุจริต หรือคอร์รับชั่นมีสมุฏฐานมาจากการบกพร่องทางศีลธรรม จึงมีปรากฏทุจริตเชิงนโยบายอันแยกย่อยออกมา องค์กรอิสระที่เราตั้งขึ้นมาเพื่อดูแลด้านนี้โดยเฉพาะถูกต้อง คาดหวังเอาไว้สูงมาก เพราะเราได้สูญเสียโอกาส สิทธิอันพึงมีพึงได้ ดังนั้นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แห่งชาติฉบับที่ 9 (2544-2549) จึงได้กำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาด้านการบริหารจัดการที่ (Good governance) เป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญในการผลักดันยุทธศาสตร์ให้ขับเคลื่อนไปด้วยดี และให้ความสำคัญกับการปรับระบบบริหารจัดการให้มีประสิทธิภาพ (Sufficiency) และโปร่งใส (Tranparent) การป้องกันและการ ทุจริตประพหุติมิชอบ

3) จิตตภาวนา การพัฒนาจิต ผีอกบรมจิต ช่มอารมณ์ความรู้สึกได้ มีความเจริญงอกงามทางอารมณ์ (Emotional growth) จิตที่ฝึกอารมณ์ดีแล้วนำความสุขมาให้ จิตที่มีคุณภาพประกอบด้วยคุณธรรมตามหลัก ศาสนา มีสมาธิ มีสติมั่นคง ใช้งานได้ดี เป็นสุขผ่องใสเป็นต้น การพัฒนาจิตเป็นเรื่องของคุณธรรม ความรู้สึก แรงจูงใจ สภาพจิตใจ และเป็นนามธรรม คนเข้าใจยาก ไม่ให้ความสนใจเท่าควร เป็นเรื่องละเอียดอ่อน สังคม เจอภาวะวิกฤตเอาไม่รอดมีการฆ่าตัว เพราะภูมิคุ้มกันทางจิตไม่ดี สุขภาพจิตเบาะบางมากเจอเหตุการณ์เข้าทน ไม่ได้ หากทางออกไม่ได้ก็ฆ่าตัวตาย ถ้าผ่านกระบวนการฝึกอบรมจิตปัญหาเรื่องเหล่านี้คงจะไม่เกิด ไม่ส่งผล กระทบกับสังคมสร้างจิตสำนึกด้านคุณธรรมในศาสนาที่ตนนับถือ ส่งเสริมให้มีการศึกษาองค์ความรู้ของศาสนา ที่นับถืออย่างเป็นวิทยาศาสตร์ เพราะพุทธศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์ทางจิตอยู่แล้ว ส่วนรูปแบบไสยศาสตร์หรือ พิธีกรรมเป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่งเท่านั้น ให้เวลากับการสำรวจดูตัวเองอย่างมีวิจารณญาณ ใช้ปัญญาให้มาก อย่าให้อารมณ์มาเหนือเหตุผล ถึงแม้จะเป็นเรื่องยากแต่ถ้าตั้งใจแน่วแน่ใช้เวลาในการศึกษา รู้ทันตัวเอง มีสติ กำกับอยู่ทุกขณะ สร้างกระบวนการในการบริหารงานด้านส่งเสริมคุณภาพจิตใจของประชาชน โดยการ สนับสนุนอย่างเป็นรูปธรรมให้กับหน่วยงานที่มีหน้าที่ในการเผยแพร่องค์ความรู้ด้านศาสนธรรมแก่ประชาชน และหน่วยงานที่รับผิดชอบด้านสุขภาพจิต ปรับปรุงกระบวนการทำงานให้ทันเหตุการณ์ ศึกษาวิเคราะห์ แนวทางต่างๆอย่างเป็นระบบ ในรูปเครือข่ายงานสร้างคุณภาพจิตของประชาชน อุบายในการพัฒนาคุณภาพ จิตของพุทธศาสตร์มีให้เลือกนำมาใช้ให้เหมาะสมกับพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลอย่างเหมาะสมหลายประการ แต่

ละอย่างมีผลสะท้อนกลับมายังผู้ปฏิบัติมากน้อยตามกำลังความสามารถของแต่ละคน โดยไม่ต้องเข้าศึกษาหรือ
บวชเรียนตามสำนักต่างๆ เพียงแต่มีศรัทธาแลมีบุคลากรผู้ประสพการณ์ เชี่ยวชาญเข้าใจในวิธีบริการดีต่อผู้อื่น

ในกระแสโลกาภิวัตน์สิ่งที่มาคู่กันคือกระแสวัตถุนิยมในระบอบประชาธิปไตยคนที่จะยืนหยัดสู้ได้
จิตใจต้องเข้มแข็งชีวิตจึงไม่ตกเป็นทาส หรือเหยื่อของกระแส ไม่ต้องไปมองไกลถึงขนาดที่จะช่วยสังคมโดยรวม
ให้พ้นปัญหาสาธารณะ ขอเพียงให้แต่ละคนช่วยตนเองให้ได้ก็เป็นปัญหาที่หนักหนาพอสมควร พุทธศาสตร์
สร้างความเข้มแข็งด้านสุขภาพจิต จึงเป็นเรื่องของจิตตภาวนาโดยตรง **4)ปัญญาภาวนา** พัฒนาปัญญา การฝึก
อบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันเข้าใจโลกและชีวิตตามสภาวะ เป็นการไตร่ตรอง
วินิจฉัยเหตุการณ์ตามความเป็นจริง เป็นอิสระ ไม่ตามกิเลส รู้และเข้าใจอะไรตามความเป็นจริง พุทธศาสตร์
หลายตัวที่จะนำไปกำหนดเป็นยุทธศาสตร์การพัฒนาปัจเจกบุคคล จะมีปัญญากำกับเสมอ ปัญญาเป็นคุณธรรม
สำคัญมาก เพราะช่วยเป็นแสงสว่างส่องทางแห่งชีวิต ช่วยคุ้มครอง หรือปกครองคนและข้อสำคัญ ช่วยให้พ้น
ทุกข์ หรือให้หาความสุขได้ในท่ามกลางความทุกข์ การเผชิญปัญหาชีวิตโดยปราศจากปัญญา เปรียบเหมือน
การเดินทางไปในที่มืด อาจตกหลุมตบ่อ หรือสะพานก็ได้ พุทธศาสตร์ให้ความสำคัญกับปัญญาอย่างมาก และ
ปัญญานั้นต้องเป็นสัมมาปัญญาคือปัญญาที่ถูกต้อง ปัญญาเกิดจากการประกอบความเพียร ฝึกฝน มิใช่เกิดขึ้น
เองโดยบังเอิญ เพราะปัญญาที่เกิดขึ้นเองโดยบังเอิญไม่สามารถที่จะเป็นปัญญาขั้นสูงสุด ประเภทของปัญญาจึง
มีหลายอย่าง แต่ปัญญาที่กำหนดให้เป็นยุทธศาสตร์ได้ขอเสนอในที่นี้ คือ จินตามยปัญญา ปัญญาชนิดนี้เกิด
จากการจินตนาการ หรือคิด พิเคราะห์ ไคร่ครวญ ด้วยวิจรรณญาณ สุตตามยปัญญา ปัญญาประเภทนี้เกิดจาก
การศึกษา ฟังจากท่านผู้รู้ อบรม สัมมนา ฟังจากสื่ออื่นๆ และภาวนาปัญญา เกิดจากการพัฒนาโดย
กระบวนการต่างๆ การพัฒนาทรัพยากรบุคคลให้มีภูมิรู้ปัญญา มีขีดความสามารถ แข็งแกร่งทางด้านวิชาการ
มีคุณภาพชีวิตที่ดีประกอบอาชีพด้วยวิชาการและทักษะขั้นสูง จำเป็นที่จะต้องกำหนดยุทธศาสตร์ด้านการ
พัฒนาปัญญาของมวลชน เป้าหมายสูงสุดของยุทธศาสตร์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามแนวพุทธศาสตร์ คือ
การพัฒนาให้มีปัญญาซึ่งมีมรรควิธี เพื่อส่งผลให้บรรลุถึงจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสตร์ คือ การหลุดพ้น
ตามขั้นตอน ดังนี้

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ก็คือ การพัฒนาคุณภาพชีวิตของปัจเจกบุคคลให้ดีขึ้นในทุกด้าน ทั้งมิติ
ร่างกาย อารมณ์ สังคม และวิญญาณ ซึ่งแต่ละตัวมีเครื่องชี้วัดคุณภาพ(Indicator) แตกต่างกันไป การสร้าง
ยุทธศาสตร์พัฒนาเพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการพัฒนา คือ เป้าหมายทางสังคมนั้น พุทธศาสตร์มีหลักการที่เป็น
องค์ความรู้ที่จะกำหนดเป็นยุทธวิธีในการพัฒนาไว้อย่างเด่นชัด สามารถที่จะเลือกใช้ได้ตามกลุ่มเป้าหมาย หรือ
ปัจเจกบุคคลที่จะพัฒนา เป็นวิธีการ (ploy) ของการพัฒนาที่ส่งผลต่อการดำเนินงานยุทธศาสตร์ ซึ่งจะต้องวาง

ตำแหน่ง(position) กลุ่มเป้าหมายที่จะพัฒนา ตามลำดับของความแตกต่างทางด้านความสามารถทางสติปัญญา (Intelligence) เช่น 1.ผู้ที่มีสติปัญญา (IQ) สูง การรับรู้ เข้าใจได้เร็วเรียกว่า อัจฉริยะ 2.มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดรองลงมา เรียกว่า วิจิตรปัญญา 3.ผู้ที่มีสติปัญญาปานกลาง เนยยะ 4.ผู้อับเฉาปัญญา หรือ ชั้นปัญญาอ่อน เรียกว่า ปทปรมะ

พุทธศาสตร์ที่ใช้สำหรับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ในมิติของระดับสติปัญญา ได้กำหนดยุทธวิธี / หลักการที่เป็นแนวทางสำหรับปฏิบัติให้เหมาะสมแตกต่างออกไปเป้าหมายอยู่ที่ เข้าใจอย่างถูกต้อง เหมาะสำหรับการพัฒนาคุณภาพของทรัพยากรมนุษย์ด้านการศึกษา (ดังรูป) การวิเคราะห์กลุ่มเป้าหมายในการวางยุทธศาสตร์พัฒนา การกำหนดกลุ่มเป้าหมายมีความสำคัญเพื่อให้เกิดความชัดเจน ในการที่จะวางยุทธศาสตร์ไปอย่างมีทิศทาง ซึ่งจะส่งผลให้กับวัตถุประสงค์และเป้าหมายทางสังคม (Social goal) คือ สมาชิกของสังคม ทั้งหมดเกิดสันติสุข เป้าหมายทางเศรษฐกิจ(Economic goal) คือ ความมั่งคั่ง (Wealth) พร้อมทั้งเป้าหมายสูงสุดของชีวิต (Ultimate goal) คือนิพพาน สภาวะที่เป็นสุขสูงสุดเพราะไร้ทุกข์ เป็นนิสสรภาพที่สมบูรณ์ ในมิติอื่นๆพุทธศาสตร์มีมุมมองและวางเอาไว้อย่างครอบคลุมเกือบทุกสาขา โดยมี (Goal หรือ Purpose) แตกต่างกันไป ในที่นี้ไม่สามารถที่จะกล่าวถึงได้หมด ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระเบียบวิธีศึกษาวิจัยและศักยภาพของแต่ละคนซึ่งไม่เหมือนกัน ยุทธศาสตร์จึงเป็นการนำขององค์ความรู้อันหลากหลาย ของพุทธศาสตร์มาประกอบในการกำหนดโดยวางมรรควิธีหรือยุทธวิธีในหมวดองค์ความรู้ด้านนั้นๆ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะใช้สติปัญญาและความสนใจของผู้ศึกษาเป็นอย่างยิ่งในการพัฒนาต่อไป

องค์ความรู้ประการสำคัญที่ผู้ทำวิจัยต้องมีและขาดไม่ได้ คือ ระเบียบวิธีวิจัยขั้นสูง เพราะมีความจำเป็นมีคำคิดที่เชิญชวนให้คิดว่า “นักวิจัยนั้นเป็นนักวิชาการที่ถูกพันธนาการไว้ด้วยความสำเร็จ” ความคิดเช่นนี้อยู่ตรงประเด็นที่ว่า การพันธนาการคือบ่วงความประสงครู้ที่อยู่บนระบบคิด การสรรสานถึงสาเหตุอันเป็นมูลแห่งปัญหา มีการออกแบบโครงสร้างของการแสวงหาด้วยแบบแผนและกระบวนการที่วิทยาการของฝรั่งสอนไว้ว่า ซายน์ทิฟิก เมธอด (Scientific Method) สิ่งนี้ท่านว่าสามารถนำไปสู่การค้นพบคำตอบที่เป็นความรู้ใหม่ได้ การหลอมรวมวิทยาเชิงเหตุผลก่อให้เกิดสัมพันธภาพของปรากฏการณ์เชิงระบบได้ เพราะเป็นมาตรฐานของวิธีทางวิทยาศาสตร์ ระเบียบวิธีการวิจัยตามแนวอธิบายนี้จึงเปรียบได้ดั่งย้วยานของเครื่องขับเคลื่อนที่มีความเที่ยง ความตรง และความน่าเชื่อถือ นับเป็นคุณสมบัติของประสิทธิภาพที่รับรู้เป็นอย่างดี ในวงการวิจัย ความกล้าที่จะนำเข้าสู่พันธนาการและการออกพันธไปสู่ความสำเร็จที่ดีที่สุด มีหลักทฤษฎีใดที่ปัจเจกวิจัยควรใช้เป็นตัวนำทางย้วยานเป็นเครื่องนำไปที่สำคัญยิ่ง นักวิจัยควรเริ่มต้นเมื่อไร เริ่มต้นอย่างไร จะคิดอย่างไร จะทำอย่างไร ปมปัญหาวิจัยหรือประเด็นวิจัย เข้ากับคำที่ว่า “มณฑการวิจัย ชาติ พนธน์ ชาติ” มีความหมายถึง “ความตั้งใจวิจัยเกิดขึ้นแล้ว การจงจำอันเป็นเครื่องผูกเกิดขึ้นแล้ว” มีหนทางที่สามารถช่วยได้ก็คือ การแสวงหาปัจจัยอันเป็นวิธีหลุดพ้นจากเครื่องผูกนั้น เป้าหมายของการหลุดพ้นมิใช่การหลีกเลี่ยงแต่เป็นสิ่งที่พึงปรารถนา เป็นช่องออกที่มีนัยสำคัญ เพราะสิ่งนี้คือความรู้ในคำตอบของสิ่งที่เป็นปม การบรรลุมรรคแห่งเหตุจนบังเกิดผล นับเป็นความสำเร็จของปัจเจกวิจัย เครื่องพันธนาการของความประสงครู้บนระบบคิด จึงอยู่บนกรอบนิยามจากผลเชิงนิมานและนิเสธที่นักวิจัยเชิงปริมาณคุ้นเคย

กับศัพท์ทั้งสองคำนี้เป็นอย่างดี นิยามของผลเชิงทดลอง นิยามของผลวิเคราะห์เชิงสังคมวัฒนธรรม เชิง พยากรณ์ และอีกมากเชิงที่รอความสำเร็จนั้นอยู่

นักวิจัยในระดับบัณฑิตศึกษา เป็นผู้พร้อมในการเข้าสู่สถานภาพว่าที่ปัจเจกวิจัย มีว่าที่ปัจเจกวิจัย จำนวนไม่น้อยที่เปลือยเปลี่ยวกับการศึกษาระเบียบวิธีวิจัย ท่องแสวงไปในสนามของวิทยาการ เข้าสู่วงค์ของผู้รู้ผู้ตื่นผู้เห็น ได้ยินได้ฟังวิธีวิจัย พร้อมๆ กับความชื่นชมกับวิธีการตลอดจนค่าสถิติที่มีมากมาย นับตั้งแต่ สถิติพื้นฐานไปจนถึงความซับซ้อนของสูตรต่างๆ การศึกษาและตกต้นเช่นนี้นับว่าดี ตรงทางของความเป็นนัก แสวงหา การกำหนดในคำถามหนึ่ง ในโจทย์หนึ่ง ที่มีสมมุติฐานบนฐานของตัวแปร เป็นความท้าทาย เมื่อ ภาคราชการเพาะบ่มแนวคิด วิธีการของการแสวงสูตรลึ้นสุดลง ภาคปฏิบัติของการนำมาใช้ก็เริ่มขึ้น ปฏิบัติการ วิจัยเป็นความสนุกของปัจเจกวิจัย การมองว่าการวิจัยขั้นสูงนั้น คิดกันว่าต้องใช้ค่าสถิติที่มีความซับซ้อน หรือ ใช้วิธีหรือเครื่องมือวิจัยที่กำลังนิยมและได้ผลดีของในสังคมวัฒนธรรมหนึ่งเมื่อนำมาใช้ในอีกสังคมวัฒนธรรม หนึ่งนั้น ไม่แน่มื่อไปว่าผลการวิจัยนั้นจะได้ผลที่ตรงกับปัญหาและการแก้ปัญหาได้ ด้วยเงื่อนไขของบริบท บนฐานข้อมูลและตัวแปรที่แตกต่างกัน การแสดงตนหรือจุดยืนของปัจเจกวิจัยเช่นกล่าวนั้น เพื่อบอกถึง ความรู้และเข้าใจตัวแปรที่ศึกษา การตั้งสมมุติฐานการวิจัย เมื่อมีการใช้สถิติเพื่อกระทำกับตัวแปร 2 ตัว 3 ตัว หรือมากกว่านั้นในการวิจัยเชิงปริมาณ พยายามแทรกวิธีการเช่นนั้น จนไม่สามารถควบคุมตัว แปรที่แทรกซ้อน แทรกเคียง แทรกเสียด หรือตัวแปรผันแปรใดๆ ที่พัวพันอยู่ในขั้นตอนของการ วิจัย กลายเป็นวังปัญหาที่วนเหวี่ยงไปมา การวิจัยเชิงคุณภาพที่ไม่มีความจำเป็นต้องใช้สถิติหรืออาจนำมา เพียงค่าสถิติพื้นฐานก็เพียงพอแล้ว หรือแม้เครื่องมือวิจัยที่เข้าสู่พื้นที่จนทำให้เกิดสภาวะชะงักสนามของวิธีการ ที่ใช้การเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยเครื่องอิเล็กทรอนิกส์ขั้นสูง ใหญ่โต ให้ได้ข้อมูลมากที่สุดเท่าที่ดำเนินการได้ เพียงเพื่อยืนยันว่างานวิจัยนั้นมีความยิ่งใหญ่ในเชิงวิธีการ ประจักษ์ตอบว่าหัวข้อศึกษา และวิธีการนี้คือขั้นสูง ของการวิจัย นับเป็นการหลงทางด้วยการให้ความสำคัญด้วยการมองความธรรมดาที่มีดีในงานวิจัยอื่นๆ เป็น ความธรรมดาที่ธรรมดาเท่านั้น แม้เป็นความสำเร็จแต่ส่วนเกินที่เกิดขึ้น คือความฟุ่มเฟือยของทุกสิ่งที ประกอบเข้าไว้ด้วยกัน

หน่วิสู่ทางออกจากพันนาการไปสู่ความสำเร็จ มีหลายวิธี วิธีหนึ่งคือการใช้ทฤษฎีความสอดคล้อง กับงานวิจัย ทฤษฎีนี้ตั้งอยู่บนความเป็นหนึ่งเดียว มีฐานแนวคิด 3 ประการ คือ

“ความสอดคล้อง คือ ความพ้องในดุลยภาพ ส่วนใดตอนใดที่กำหนดให้เป็นตัวตั้ง เมื่อนำตัวต่อมา กระทำร่วมกัน มีตำแหน่งการประสานต่อสภาวะอย่างได้จังหวะ ย่อมเกิดความสอดคล้อง ทั้งแนวลึกและ แนวกว้าง ตลอดจนแนวประสานอื่นๆ สัดส่วนของตัวตั้งและตัวต่อจึงมีความเป็นหนึ่งเดียว และมีความพ้องกัน อย่างสมดุล”

ความสอดคล้อง คือ ความสมบูรณ์ของกระบวนการ ช่วยให้การขับเคลื่อนของสิ่งนั้นดำเนินต่อไปอย่างมี ประสิทธิภาพ โดยมีกรอบการขับเคลื่อนของกระบวนการครอบคลุมประเด็นทุกส่วน

ความสอดคล้อง มีความเป็นพลวัตสัมพันธ์ ด้วยวิถีของความพอดี มีความสมเหตุสมผล ต่อเนื่อง จากวิธีหนึ่งสู่อีกวิธีหนึ่ง โดยเป็นพลวัตที่จรเชื่อมกันอย่างมีสัมพันธ์ภาพ”

ความเชื่อพื้นฐานของความอ่อนเชิงวิจารณ์ญาณที่นำไปสู่พันธนาการในระบบคิด คือความเป็นตัวติดและเป็นตัวยึดมั่นจนทำให้เกิดอึดอัดของปัจเจกวิจัย สาเหตุเช่นนี้อาจเกิดขึ้นจากความรู้ใหม่ที่สร้างและสานต่อความเชื่อมั่นจนเกินขอบของความเป็นจริง ในทางกลับกันสาเหตุอาจเกิดขึ้นจากความไม่ลึกพอ องค์กรคิดขาดความสมบูรณ์ ขาดสิ่งรู้สิ่งเข้าใจในคุณสมบัติของวิธีการ เครื่องมือวิจัย ค่าสถิติ ตลอดจนกระบวนการวิเคราะห์ ความไม่เข้าใจในความสมบูรณ์ของระเบียบวิธีวิจัย เป็นตัวการสำคัญ เพราะระเบียบวิธีทุกวิธีนั้นดี มีความต่างกันของคุณสมบัติ มีความเหมาะสม และมีความลงตัวซึ่งกันและกัน

การพ้นออกจากพันธนาการไปสู่ความสำเร็จอยู่ที่ความคิดเชิงระบบ การนำมรรควิธี โดยใช้แนวคิด 3 ประการของทฤษฎีความสอดคล้องมาเป็นแนวทาง ก็พบว่าในความแท้นั้นความเป็นขั้นสูงของการวิจัยมิได้ขึ้นอยู่กับทางเลือกระเบียบวิธีที่ไกลจากความเป็นจริง ปัจเจกวิจัยย่อมมีการเลือกสรรระหว่างสิ่งที่คิด ประเด็นหรือปัญหา หรือคำถามวิจัย มีขั้นตอนกระบวนการใดบ้าง หากเปรียบเทียบเสาไฟฟ้าแรงสูงที่ตั้งบนฐานรากจากพื้นล่างสู่ปลายยอดสูง ดูตระหง่าน เมื่อเข้าไปยืนบนมองก็ดูราวกับว่าสุดขอบฟ้า แต่ในความเป็นจริงแล้ว แต่ละส่วนประกอบต่างตั้งไว้ด้วยปริมาตรเหล็กที่มีขนาดท่อนและน้ำหนักแตกต่างกัน ทั้งนี้เหล็กแต่ละท่อนต้องมีตำแหน่งการจัดต่อกันอย่างได้ดุลยภาพ เหล็กชิ้นที่ใหญ่กว่า บางตำแหน่งก็อยู่ต่ำ บางตำแหน่งก็อยู่สูง อยู่ข้าง ตั้งเฉียง ได้มุมได้ฉาก มีน็อตเป็นตัวตรึงยึด แม้วน็อตเป็นตัวแปลงในส่วน of เหล็กลักษณะอื่นๆ ที่มีรูปทรงเป็นแท่งยาวใหญ่ แต่ตัวตรึงนี้ทำหน้าที่จำเพาะของมัน เป็นคู่แห่งความสัมพันธ์ ตัวหนึ่งนั้นช่างเขาเรียกว่าตัวผู้ อีกตัวหนึ่งเรียกว่าตัวเมีย น็อตตัวผู้เป็นแท่ง ปลายข้างหนึ่งมีเกลียวด้านนอก ทำหน้าที่เป็นสว่านไขเกลียว ส่วนน็อตตัวเมียรูปทรงเป็นแป้นมีลักษณะเป็นเหลี่ยม ตรงกลางมีรู ด้านในของรูมีเกลียว เมื่อใดก็ตามที่ช่างขันน็อตตัวผู้เข้าเกลียวด้านในของน็อตตัวเมียก็จะลงตัวได้อย่างพอดี น็อตทั้งสองนี้จึงยอมมีสัดส่วนสอดคล้องกัน ผิดพลาดไม่ได้ หมายความว่าความสอดคล้องนี้แม้แต่องค์ประกอบเพียงเล็กน้อยก็มีความสำคัญ จึงต้องให้ความสมบูรณ์ของส่วนย่อยเท่ากับส่วนใหญ่ น็อตที่ตรึงแต่ละท่อนขึ้นจากโคนเสาไปจนถึงยอดปลายหลายร้อยเมตรนั้น มีหน้าที่ไม่แตกต่างกันในการสร้างความแข็งแรงให้แก่โครงสร้างของเสาไฟฟ้าแรงสูง โดยปริยายก็คือต้องกระทำให้เกิดความสมดุลของรูปทรงนั้น

บทสรุป

คำอธิบายนี้เพื่อขยายความเข้าใจในยวดยานที่ปัจเจกวิจยจะขับเคลื่อนจากเครื่องพันธนาการไปเป็นเครื่องพัฒนาการ ใช้ทฤษฎีความสอดคล้องเป็นตัวนำทาง ปัจเจกวิจยผู้พร้อมในหลักวิจยขั้นสูงหากขจัดพลังร้อนในตนและจิตอวด (Ego) บ้าง ก็ย่อมพบว่า ขั้นสูงนั้นมีใช้นี้อัตตัวที่อยู่สูงสุดบนปลายยอดเสาไฟฟ้าแรงสูง และขั้นต่ำก็มีใช้นี้อัตตัวที่อยู่ต่ำเตี้ยล่างสุด ความจริงแท้ของขั้นสูงอยู่ที่การเรียนรู้อย่างเข้าใจ รู้ในคุณสมบัติของทุกชั้นกระบวนการ ความเหมาะสม ความถูกต้องในกระบวนการ เรียนรู้ นั่นคือ ต้องรู้ให้ลึก รู้ให้กว้าง รู้อย่างแจ่มต่อการนำไปใช้ เป็นเช่นดังกล่าวนี้อาจจะนำปัจเจกวิจยหลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการ ก้าวไปสู่ความสำเร็จได้ ข้อคมคำคิดต่อท้าย มีว่า “ปราชญ์นั้นมีอยู่ที่ผืนแผ่นดิน ปราชญ์นั้นมีได้ทั้งที่ได้รับการยกย่องด้วยตำแหน่งทางวิชาการ ชั้นของระบบการศึกษา สถานภาพทางสังคม ปราชญ์นั้นมีได้แม้เป็นชาวบ้านเดินดิน และปราชญ์นั้นก็มิได้แม้ในทุกปัจเจกบุคคลเช่นกัน”

ยุทธศาสตร์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามแนวพุทธศาสตร์จึงเริ่มต้นที่ การศึกษา (Learn) ให้มีสติปัญญาหรือสัมมาทิฐิเป็นขั้นตอนแรก แล้วจึงเข้าสู่ขั้นการพัฒนาพฤติกรรมตามระเบียบวินัย กฎเกณฑ์ ศีลธรรม และจิตใจ เป้าหมายคือ สังคมพัฒนาในทางด้านที่ถูกต้อง จบสิ้นขบวนการที่สังคมของอารยชนในที่สุด

เอกสารอ้างอิง

- มหามกุฏราชวิทยาลัย.(2528). **พระไตรปิฎกฉบับแปลฉบับภาษาไทย**.กรุงเทพฯ :พระราชมณเฑียร. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพฯ.
- สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.(2530). **สังคัมภีรตามแนวพุทธศาสตร์**.กรุงเทพฯ.
- พระโสภณคณาภรณ์.(2535). **ประวัติ ศาสตร์ พระพุทธศาสนา**. สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ.
- พระเทพเวที.(2532).**พุทธธรรม**.กรุงเทพฯ:มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ.**คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา**. มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2533.
- รัตนะ บัวสนธ์. **ความสัมพันธ์ระหว่าง ปรัชญา ระเบียบวิธีวิจัยและศาสตร์**. มหาวิทยาลัยนเรศวร. พิษณุโลก. 2539.
- ตระกูล ชำนาญ. **เอกสารประกอบการสอนรายวิชา**.มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. เชียงใหม่.2543.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.(2544). **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่9 (2544-2549)**. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์พัฒนาหลักสูตรจำกัด.
- พัชรินทร์ สิริสุนทร.(2547).**เอกสารประกอบการบรรยายรายวิชา**.มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- นิรันดร ทัพไชย.(2547). **เอกสารประกอบการบรรยายรายวิชา**.มหาวิทยาลัยนเรศวร.